

Széchenyi Ágnes

Az asszimiláció kérdései a dualizmus (1867–1914) korában – a magyar irodalom tükrében

Az asszimiláció, azaz a népek, nemzetiségek, felekezetek és néprétegek egybeolvadása a 19. század végétől a magyar irodalom egyik nem lényegtelen, vehemens konfliktusokkal, kiközösítéssel járó, utóbb is ciklikusan visszatérő, következményeiben ma is érzékelhető kérdése.¹ Különösen az a *zsidóság* asszimilációjának története. Míg a mai országhatárokon belül élő *nemzetiségi* hasonulás kérdése mára problémátlan (miközben a határon túli magyarság sorsa, a hozzájuk való viszonyulás rendre politikai konfliktustényező), addig a zsidó asszimiláció elfogadása, egyáltalán lehetségesnek tekintése vagy eleve elutasítása újra és újra előtörő kérdés. A vizsgált korszak ugyancsak lényegi kérdése a gazdasági-társadalmi átalakulással, a nagymérvű *városiasodással* létrejövő közösség jellege, rétegzettsége, konfliktusai a korábbi nemzet-szerkezettel. A falusi létből városivá válás, ez a vizsgált időszakban döntően nemzedéki kérdés is idetartozik. Mára ez a kérdés már nem a városiasodást, hanem a társadalmi mobilitás kérdését jelenti.

A három felsorolt elem mindegyike fontos, bár a gyúanyag bennük nem egyformán sűrű. Az utóbbi kérdés, a városiasodás, bár nem nagyon szokás az asszimilációval együtt tárgyalni, kétszeres okkal emelhető az asszimiláció témakörébe, mert a modern főváros – és benne az eredeti Buda, Pest és Óbuda – döntően *német* eredetű volt és katolikus, és mert a városi létet, különösen Budapest kultúráját, jellegét a 20. század elején sokan tekintették *zsidósnak*.² Ady provokatív kijelentéseiben sok az igazság. *Mikor Párizsból hazajöttünk* című versében letaglózottan szólal meg: „Hazajöttünk, s itt minden csüggedett,/ Minden kezdést félbátrak abbahagytak/ S körül zártak mindent hős pocsolyák/ .../ E lép-világ volt hát csataterünk.” [1912] Híres-hírhedt publicisztikájában, a *Korroboriban* [1917/1924] pedig egyenesen azt mondja: „a zsidók megcsinálták nekünk Budapestet.” De ennek oka és ára volt. Egy másik példa: a vallástalan, de zsidónak született német anyanyelvű Molnár Ferenc a fővárost meghitt vidékiességgel „szülőföldem Pest”-ként emlegette és védte: „[v]alahányszor arról van szó, hogy a főváros magyar-e vagy nem magyar., valahányszor arról beszélnek és írnak, hogy Budapest idegen, és semmi köze a magyarsághoz, valahányszor ez az éles és elkeseredett vita megindul, mindannyiszor elképzelem lelki szemeimmel Magyarország térképét, amelynek közepén Budapest úgy áll, mint egy tanácstalan szegény zsidó. Mert akármit mondanak vagy írnak róla, tulajdonképpen ez formálódik ki belőle. Nem én akarom ilyennek látni, az ellenségei pingálják és formálják ilyenre. Azt mondják: amerikai, nemzetközi, hazafiatlan, magyartalan, szedett-vedett, széllelbélt, semmi köze a magyarsághoz, nem érdemli meg az »ország szíve« nevet. [...] Pedig, ha egy város „belép a fővárosok nemzetközi szövetségébe, akkor egy sehol meg nem írt, de a világ köztudatában meglévő ceremóniálé szerint tartozik élni, kénytelen fölvenni tízezer olyan szokást, amelyet minden főváros fölvesz. Kénytelen börszét építeni, villamosvasutat járatni, satöbbi, satöbbi és ezzel kénytelen a külső képét fővárosszerűvé tenni, ami egyenesen ellentmond a falu és kisváros hangulatának, amit ezek az urak

¹ „Asszimiláció az a társadalmi folyamat, melynek során egyesek vagy csoportok egy új közösségnek, melyhez eddig nem tartoztak, a tagjaivá válnak, abba beleolvadnak, hozzá alkalmazkodnak, hozzá hasonulnak. Minthogy mindenki egyszerre nemcsak egyféle, hanem különböző vonatkozások szerint nagyon sokféle közösséggel van a tagság, a beleolvadás vagy az elhagyás viszonylatában, az asszimiláció igazi problémáját helyesebb arra az esetre szorítani, mikor egyesek vagy csoportok olyan közösségből lépnek ki, mely addig az ő társadalmi feltételeiknek a meghatározásában *döntően* részt vett, és egy másik, hasonló meghatározó erejű közösség közösségi életébe lépnek át.” Bibó István definícióját ld. Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. Bibó István: *Válogatott tanulmányok. Második kötet, 1945–1949.* Budapest, Magvető, 1986.

² Annak ellenére is, hogy a zsidóság egészére nem vonatkoztatható, hogy városi egzisztencia lenne, mi több, a 19. század utolsó évtizedeiben „a zsidóság több mint négymillió hold földet szerzett meg tulajdonjogilag és számításba véve a bérbirtokokat is, ma már a mezőgazdaságilag művelhető terület ötödrésze a kezében van. Pedig nem lehet mondani, hogy zsidóság intelligenciájának főerejével éppen a földre vetette volna magát” – vallja Buday Barna, az OMGE titkára. *Huszdik Század*, 1917. I. kötet.

állandóan összetévesztenek a nemzeti és faji hangulattal”.³ Ez a vád nemcsak ránk, magyarokra vonatkozik, megjelent a korabeli Béccsel, Berlinnel, New Yorkkal és más „új” metropolisokkal szemben is.⁴

Megidézve a probléma irodalmi hangulatának egy az utóbbi idézetben látszólag könnyeden tált, zsurnalisztikai fordulatát, a kérdések középpontjában vagyunk.⁵ Ám szükséges a probléma időbeli és etnikai rétegeinek elkülönítése, minthogy azok a valóságban is nagyon eltérő korszakokat és viszonyulásokat mutatnak. A történelmi katalizmákkal együtt változott a hangnem, az ütközések jellege, az érintettek köre és a probléma következményei is súlyosbodtak. Az első elkülöníthető korszak a dualizmus kora, egészen a forradalmakig és az azokat követő megtorlásokig.

A zsidóságot és a nemzetiségeket érintő népesedési kérdések

Nem árt emlékeztetni rá, hogy II. József népszámlálói 1789-ben mindössze két és egyharmad millió magyart találtak az Osztrák Birodalomban, az összlakosságnak mindössze 29%-át. (Nagyjából ekkor született a herderi jóslat is [1791] a magyarság várható eltűnéséről, felolvadásáról a környező szláv, német és román tengerben, amely ennek az ismeretnek, számaránynak birtokában sokkal érthetőbb.⁶) A számokat a történelmi dinamika folytonos változása példaként, az esetenkénti radikális, gyors átalakulás példaként említettem.⁷

A nacionalizmus, a nemzetté válás ideológiájának megjelenésével elhalványult, sőt el is tűnt az éppen ezzel, a nyelvi nacionalizmussal szemben sokáig alternatívát jelentő általánosabb, a nemzetiségeket is egybeölelő hungarus-tudat.⁸ Sőt, ezzel egy időben kezdődött, nyert teret a nemzet és állam azonosságát hirdető álláspont. A nemzeti elvű művelődés megjelenése először még igen modern jelenség. A nacionalizmus legfontosabb jellemvonása a nemzeti identitás elsődlegességének elve, az tehát, hogy a nemzethez tartozás érzése megelőz minden más szűkebb és tágabb csoporthoz (idegen dominanciájú birodalom, osztály, párt, vallás, stb.) való kötődést. A nacionalizmus önmeghatározás és elhatározódás, a nacionalistának mindig van egy vagy több referencianemzete, amellyel összehasonlíja magát, természetesen úgy, hogy a saját nemzete azonos értékűnek, sőt inkább értékesebbnek (régebbinek, hatalmasabbnak, erősebbnek, kulturáltabbnak stb.) lássék.⁹ A mi esetünkben a referenciát sokáig a Nagy-Magyarország területén élő nemzetiségeket jelentették. A zsidósággal való „korai” együttélés kérdései konkrét formát öltöttek: adó, bevándorlási, letelepedési, iparüzési beadványok intézésében testesült meg. Tárgyi kérdések – valóságos válaszok.¹⁰ A zsidókérdésről a 19. század második negyedétől kezdődött szélesebb körű vita. Általánosságban és távolabbról ránézve a problémák keletkezésére, elmondható, hogy a hungarus-tudat elporlása és a zsidókérdés megjelenése komplementer, két összetevőjű folyamat. Míg a dualizmus kora a zsidóság szempontjából egyértelműen a jogkiterjesztés ideje,¹¹ a nemzetiségek felől nézve ellentmondásosabb, akadozóbb a történet.

³ Molnár Ferenc: Vasárnapi krónika. *Pesti Hírlap*, 1911. november 19. Kötetben: Molnár Ferenc: *Pesti Napló*. Ars scribendi. Nyilvánosság Klub – Századvég, Budapest, 1993. 238–243.

⁴ Anthony Sutcliffe, ed.: *Metropolis 1890-1940*. University of Chicago Press, Chicago, 1984.

⁵ De idézhettünk volna egyértelműen ellenséges jellemzést is, Karl Lueger bécsi polgármester 19. Századvégi fordulatát, a *Judapestet* is, amelyet a magyar élclapok átvettek és használtak.

⁶ Johann Gottfried HERDER, Werke, Band III/1, Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, [1791] herausgegeben von Wolfgang Pross, Carl Hanser Verlag, München, 2002. 633.

⁷ Őri Péter: *Hatalom és demográfia. II. József népszámlálása Magyarországon I.* A KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének Történeti Demográfiai Évkönyve, 2002. 39–73, *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)* (The first population census in Hungary (1784–1787)), KSH, Budapest, 1960.

⁸ Ld. Miskolczy Ambrus ezzel kapcsolatos számos tanulmányait.

⁹ Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. New Perspectives on the Past. Blackwell, Oxford, [1983], 1997. 13–18, 88–109, Gyurgyák János: Politikai ideológiák. In. uő. (szerk.): *Mi a politika?* Budapest, Osiris, 2004. 347.

¹⁰ Bernstein Béla: *A zsidókérdés 1848 előtt*. Budapest, Neuwald Nyomda, 1937.

¹¹ Rendkívül rövid törvényikk volt: 1. § Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak. 2. § Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetettik. Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Bp. Századvég, 1992. 270.

A Monarchia fél évszázadát a történetírásban – Randolph Braham szóhasználata nyomán – a *magyarországi zsidóság aranykorának* szokás nevezni. (Ez az elnevezés sajnálatosan elfedi, hogy erre az időre esik a tiszaezlári vérvád – irodalmi vetülete illetve hozománya Mikszáth Kálmánnak a perről írott tudósítás-sorozata, Krúdy Gyula folytatásos regény *A tiszaezlári Solymosi Eszter*,¹² és mindenek előtt, bár nem szépirodalmi munka, a magyar liberalizmus egyik legszebb munkája, Eötvös Károlynak *A nagy per* című összegzése. Eltakarja továbbá a Magyar Országos Antiszemita Párt megjelenését az országgyűlésben és a Katholikus Néppárt küzdelmét is a recepció ellen.)

Az aranykor fél évszázadába esik Márai gyerekkora is. Figyelemre méltó az *Egy polgár vallomásai* csonkítatlan kiadásának következő bekezdése. „Odahaza – s nemcsak a családban, hanem mindenütt, amerre néztem, az osztályban is – úgy voltunk a zsidókkal, hogy szemmel tartottuk őket, de nem sokat beszéltünk róluk. Ez volt a kedélyes antiszemitizmus kora, a bratyizó, toleráló szemlélet, s a magyar égen a szivárvány minden színében derengett a liberalizmus nyájas világossága. [...] a zsidókat »megbecsülték«, mert »vannak közöttük kiváló, derék és becsületes emberek...« [...] A cselédek a konyhában nem unták meg terjeszteni a »vérvád«-at, s nem is tudom, melyik szemlélet a megalázóbb a zsidókra: a cselédek vérvádja vagy az a másik, amely elismeri, hogy »vannak köztük kiváló és becsületes emberek«?»¹³ A relative problémátlan asszimilációt és befogadást Raphael Patai *zsidók és nem zsidók szerelmi kalandjának* nevezte, irodalmias fordulatában jelezve a „szerelem”, a hódítás küzdelmét, az egymás-marását, problémáit is. A *kaland* szóban benne van az átmenetiség, az elmúlás is. Karády Viktortól ered a – részben megtévesztő, mert papíron soha nem létezett, nem számon kérhető és túlzott bizalmat kifejező – *társadalmi szerződés* fogalma.¹⁴ Ez a Rousseau-tól (is) eredeztethető megnevezés azzal kelt félreértést, hogy így, általánosságban, metaforikusan működik.

Nézzük meg a magyarországi zsidóság főbb demográfiai adatait, trendjeit a dualizmus korában, közelítve.¹⁵ Az 1910-es hivatalos birodalmi népszámlálás szerint 938 438 fő vallotta magát zsidónak, ez az összlakosság 4.5%-a. Budapesten 203 687 fő lakott, ami az országos átlagnál jóval magasabb, 23.6%-ot jelentett. (Ugyanekkor 20% feletti zsidó lakossága volt Miskolcnak és Nagyváradnak is.) A dualizmus korában valamennyi felekezet közül a zsidóság létszáma növekedett legnagyobb mértékben. A nemzetiségekkel szembeni távolságtartással, távolságkijelöléssel ellentétes folyamat volt a német polgárság szinte önkéntes, már-már magától értetődő, egyenletes és problémátlan asszimilációja¹⁶ és a zsidóság számára adott jogkiterjesztő gesztus, ez utóbbi két lépésben. Az 1867-es emancipációs törvényre és az 1895-ös XLII. tc.-re, a zsidó vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítására gondolunk.¹⁷ Az 1894-es, a polgári házasságot lehetővé tevő XXXI – XXXIII. tc.-ek elvben a vegyes házasságokat is lehetővé tette, bár ez csak 10%-ot tett ki és az első világháború után duplázódott meg. (A két lépés magyarázata, hogy 1867-ben a zsidóság nem rendelkezett egységes egyházszervezettel és ennek megteremtése során a neológ pesti hitközség emlékiratával együtt az ortodox irányzat is jelentkezett, s végül három típusú hitközségi szervezet jött létre.¹⁸ A fővárosi zsidóság döntően a neológ, modern irányzatot képviselte, és fontos még, hogy a két főcsoport közti

¹² Megjelent a *Magyarországban*, 1931-ben, könyv alakban csak 1975-ben.

¹³ Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai (1934–1935/1940)*. Sajtó alá rendezte Kovács Attila Zoltán. Helikon, Budapest, 2013. 227.

¹⁴ Ld. még William O. McCagg Jr.: *A History of Habsburg Jews 1670–1918* (Indiana University Press, Bloomington, IN, 1989) c. könyvének Hungarian Success c. fejezetét. 123–139. Figyelemre méltó, hogy a *siker* szó a Monarchia országaival kapcsolatos fejezetcímek egyikében sem szerepel.

¹⁵ Komoróczy Géza zsidó demográfiai adatgyűjteményét használom. In: *A zsidók története Magyarországon II*. Kalligram, Pozsony, 2012. 1111–1139.

¹⁶ Megakasztotta a folyamatot, hogy az abszolutista uralom után másfél évtizeden át újból/még mindig a német nyelvet favorizálta az osztrák igazgatás (ld. Pl. az ide telepített K. u. K. Korrespondenz irodát, amely csak osztrákokat alkalmazott és csak német nyelven szolgáltatott hírt; Edith Dörfler, Wolfgang Pensold: *Die Macht der Nachricht. Die Geschichte der Nachrichtenagenturen in Österreich*. Molden Verlag, Wien, 2001) és az iskolarendszer is. Az előzményekről ld. még: Kósa János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Budapest, 1937.

¹⁷ Egyéb fontos jogkiterjesztő törvények is születtek ekkor, pl. a nők gimnáziumi és egyetemi tanulmányainak engedélyezése.

¹⁸ A harmadik csoport a „status quo ante”, azaz a megosztottság manifesztációja előtti állapot változatlanosságát akarta fenntartani.

válaszfal nem csupán vallási, hanem társadalmi jellegű is volt.¹⁹⁾ Megosztó szempont volt az, hogy honnan és mikor érkezett Magyarországra a zsidóság egy-egy rétege. Az ortodoxián belül számon tartották az osztrák és cseh-morva eredetű *askenázi* bevándorlókat, és a galíciai eredetű *haszidokat*. Az „érkezés” ideje utóbb a zsidókat érintő diszkriminatív törvényekben vált megosztó, az életben maradási befolyásoló szemponttá, mindamellett, hogy értékesebbnek és megbecsülendőnek inkább a nyugatról érkezőket tartották.

A magyar uralkodó osztályok, az arisztokrácia és a középnemesség (a dzscentri) elfogadni látszott a zsidóságot, amennyiben az magyarul beszélt és szokásaiban és kultúrájában döntően alkalmazkodott hozzájuk, toleranciát tanúsított irányukban. Különösen szemléletes volt a zsidóság megmagyarosodásának jelét mutató 1900-as statisztika, amely szerint a magukat magyar anyanyelvűnek vallók – az asszimilált zsidóknak és németeknek köszönhetően – gyenge, 51.4%-os többséget jelzett.²⁰⁾ A leggazdagabb zsidó családok – ez a tény egyben a magyar gazdaság eredményeihez való hozzájárulást is jelentette – nemességet kaptak²¹⁾ (a gyakorlatban fizettek érte), földbirtokot vásároltak. Mintegy 350 zsidó család épült így bele a magyar nemességbe – minimális töredéke a magyarországi zsidóságnak. Gazdasági és kulturális jelenlétük azonban egyre látványosabb volt, az Andrássy úti villákra [pl. a Weisz-, Chorin, Kornfeld-, Mauthner-, Herzog-családok érintkező-átjárható telkei, összenyíló épületegyüttesei], a mecénatúrában játszott szerepükre, a műgyűjtésre,²²⁾ a szalonok, általában véve is a modern művészet pártolására gondolhatunk,²³⁾ aztán a GYOSZ összetétele és szerepe a *Nyugat* megalapításában és működésének biztosításában²⁴⁾ stb. A tudomány területéről említhetjük Kármán (1874-ig Kleimann) Mór asszimilációját, aki középiskoláit már a szegedi piaristáknál végezte, de – nyilván identitáskereső állapotában – később rabbinikus teológiát is tanult, s akit a pedagógusi és közoktatás-politikusi pályája elején Eötvös József pártfogolt. A nevéhez kötődik a tanárképzésben szerepet játszó ún. Mintagimnázium – utóbb Trefort Gimnáziumként ismert – iskolaformájának kidolgozása, az iskola felszerelése. Fia, az egyik legnagyobb nemzetközi karriert befutó Kármán Tódor azonban felvillantja az asszimiláció *kétséges* eredményeit is, amikor úgy emlékezett apja életére, mint aki már 1906-ra „fáradt és megkeseredett ember lett. Emlékszem, egyszer azt mondta, hogy egész életét Magyarországnak szentelte de nem becsülték meg, és még kicsinyes egyetemi piszkálódásokkal is gyötörték. [...] Nem szerettem volna, ha én is elkövetem azt a hibát, amit ő. Kitarthatott amellelt, hogy ha valamire szeretném vinni mint tudós és független

¹⁹⁾ Nathaniel Katzburg: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Szerk. Komoróczy Géza. MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris, Budapest, 1999. 100–102.

²⁰⁾ *Hét évtized a hazai zsidóság életében I-II*. Szerk.: Lendvai Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990.

²¹⁾ John Lukács 28 bárói családot említ. Grófi címet azonban még a legnagyobb teljesítményt nyújtó zsidó családok sem kaphattak.

²²⁾ Utalok itt pl. a Kohnner-gyűjteményre, melyet 1933-ban elárverezték. A képek között volt Paul Cézanne-nak Emilé Zola személyes tárgyait ábrázoló *Feketeórás csendélet* c. festménye, a világ egyik ma is legdrágábbnak tartott festménye, Vincent van Gogh *Olajerdő* című képe több Monet, Sisley, Gauguin, Courbet, Degas kép társaságában. De volt Henri de Toulouse-Lautrec kép is, virágcsendélet Matisse-tól, ott lógott Daumier hatalmas *Éneklő pár* című képe is, Maillol tanulmányfeje. Már a *Vasárnapi Ujság* hírt adott a kollekcióról, mégpedig címlapján, kiemelve, hogy a tulajdonos rendszeresen nyilvános kiállításra is küldi képeit, s ezzel jelentős szerepe van a közzététel fejlesztésében. Meller Simon: Kohnner Adolf gyűjteménye [gazdag képillusztrációval – Sz. Á.]. *Vasárnapi Ujság*, 1911. április 30. 353–354. Molnos Péter: A Kohnner-gyűjtemény. *Artmagazin*, 2004/1. 17–23. és uő.: <http://www.kieselbach.hu/magazin/mugyujtes/top-10>. Letöltés ideje 2014. október 31. A szerző tudomása szerint Szinyei Merse Pál *Majálisa* is a család tulajdonában volt, ahogyan Munkácsy *Köpülő asszonya* is és számos Ferenczy Károly-kép. Molnos Péter: Az évszázad aukciója. kieselbach.hu, 2013. augusztus 9. Letöltés: 2014. november 1. Közli a *Pesti Napló* cikkét is az árverésről. Ugyanígy említhetnénk Herzog Mór Lipót gyűjteményét is, bár ez döntően nem modern anyagból állt.

²³⁾ Utalok itt arra, hogy 1920 és 1922 között Bartók Béla Lukács József gellérthegyi villájában lakott, mint ezt Poppné Lukács Mici visszaemlékezései is megörökítik. Emlékeim Bartókról, Lukács Györgyről és a régi Budapestről. In: Bónis Ferenc (szerk.): *Magyar zenetörténeti tanulmányok Kodály Zoltán tiszteletére*. Zeneműkiadó, Budapest, 1977. 379–410.

²⁴⁾ Fráter Zoltán: *A Szövetség szelleme. A Nyugat mecénásai a GYOSZ-ban*. MGYOSZ-könyvek II. Budapest, 1996.

gondolkodó, akkor nagyobb esélyem lenne erre Magyarországon kívül.”²⁵ Az emigránssá lett Kármán Tódor, identitásának változásait jól mutatja névhasználata, hogy utóbb Theodor von Karman-ként írta alá nevét. A zsidóságból induló legnagyobb formátumú tudósok sorában Neumann János [utóbb John von Neumann], Szilárd Ló, Wigner Jenő, Teller Ede példáját is említhetjük – mindannyian példák arra, hogy végül elhagyni kényszerültek hazájukat.²⁶

Az asszimiláció lépései

A zsidóság bizonyos értelemben valóban gyökértelen volt, a *gettó*ból kiszabadulva mindenütt átvette a befogadó közeg nyelvét.²⁷ A héber a vallás nyelve maradt, a jiddis [a német eredetű zsidóság, az askenázik nyelve] nem lépte túl az észak-kelet-magyarországi ortodoxia szubkultúrájának kereteit, a fővárosban pedig az argó közegén át lassan felszívódott a köznyelvbe.²⁸ A héber gyors és emlék nélküli 19. század-középi felejtéséről Karinthy Frigyes is megemlékezett egy humoreszkjében. Könnyed fricskával, karikatúrát rajzolva ragadja meg a gyors hasonulást. Egy kiragadott idézet is jól példázza ezt: „... semmiféle nyom nem maradt fenn ebből a korból, néhány héber nyelvű okiraton kívül, amelyeket azonban Lipótváros lakói. »En kérem nem tudom elolvasni« felírással egytől egyig visszaküldtek az érdeklődő történelmi társulatnak.”²⁹

Főként a városi, polgárosult neológ zsidók körében lett divat a vezetéknev magyarosítása, a határozott beilleszkedési szándékot kifejezendő. A kormány 1869-ben el is rendelte, hogy a rabbik az anyakönyvekben is vezessék át az új családneveket.³⁰ Scotus Viator [R.W. Seton-Watson], a nemzetiségi elnyomás bírálója 1908-ban írta a zsidóság iránti ellenszenvvel: „Weiss, Kohn, Löwy, Weinberger, Klein, Rosenfeld, Ehrenfeld, Gansl, Grünfeld ilyen nevek mögé rejtik el identitásukat: Vészi, Kardos, Lukács, Biró, Kis, Radó, Erdélyi, Gonda, Mezei.”³¹ (Az irodalom szempontjából – s a személyt bizonyosan ismernie kellett az idegen szerzőnek – itt a Weissből lett Vészi József említésére fontos, akit egyébként maga Jókai biztatott a névváltásra.) A névmagyarosításról sok korabeli vicc keletkezett. *Spitzig Itzig*, Király utcai kiskereskedő, igazi zsidó kisegyzisztencia a *Borsszem Jankó*

²⁵ Kármán Tódor – Lee Edson: *Örvények és repülők. Kármán Tódor élete és munkássága*. Akadémiai, Budapest, 1994. 33. Idézi: Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York*. Gondolat, Budapest, 2012. 287–288.

²⁶ Pályájukat kíséri és azok fordulatait az asszimiláció és az antiszemitizmus vonzó-taszító kettősségében elemzi Frank Tibor említett *Kettős kivándorlás* c. kötete.

²⁷ Kérdés, nem túlzás-e *gettó*ról beszélni. Megítélésem szerint nem. A frankfurti *gettó*, a láncokkal elzárt Judengasse 1796-ban nyílt ki, valójában azonban csak egy 1811-es rendelet engedte meg a zsidók *gettó*n kívüli letelepedését és törölte el külön adójukat. Ld.: Fritz Backhaus, Gisela Engel, Robert Liberles, Margarete Schlüter (Hrsg.): *Die Frankfurter Judengasse. Jüdisches Leben in der Frühen Neuzeit*. Band 9 der Schriftenreihe des Jüdischen Museums Frankfurt am Main. Societäts-Verlag, Frankfurt am Main 2006; Isidor Kracauer: *Geschichte der Juden in Frankfurt a. M. (1150–1824)*. 2 Bände, Frankfurt a. M. 1925/1927. * Egyértelműen rezonál a pozsonyi *gettó* emlékre Schöpflin Aladár is. A legnagyobb megértéssel ír Kóbor Tamás budapesti zsidó tematikájú, a társadalmi kitörést megszólaltató naturalista regényeiről a 10-es években a *Vasárnapi Ujság*ban, és empátiával idézi fel gyerekkori kóborlásukat a pozsonyi zsidónegyedben, ahol akkor még megvoltak az egykori *gettó* fényesre koptatott vaskarikái. * Az Ujvári Péter szerkesztette *Magyar zsidó lexikon* is a 19. sz. elejére, első felére teszi a *gettó*k kapuinak „halomra dőlését”.

²⁸ Pl. jampec, samesz, stika=csend--->stikában, balhé, bówli, hirig, smonca, kampec, mázli, meló stb.

²⁹ Karinthy Frigyes: A Lipótváros története. Múltja, fél múltja, jelene és folyamatos jövője az összes hajtogatásokban, tárgyas ragozás. [1912; a *Görbe tükrök* ill. *Együgyű lexikon* ciklusokban, kötetekben] A fővárossal kapcsolatos írások tematikus közlése: A Csömöri úttól egészen a Filatori-gátig. A Karinthyak Budapestje *Budapesti Negyed*, 17. évf. 2009/4.

³⁰ Már ezt megelőzően is volt újító szándék a héber *keresztnevek* (!) magyarosítására. Stern Albert: *Héber-magyar névtár szülők és anyakönyvvezetők használatára*. Nagykanizsa, 1864. 300 férfi és 200 női nevet sorol fel a javaslat. Idézi: Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, II. 124–125. Ld. ehhez Scheiberné Bernáth Lívia: *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig*. MIOK, Budapest, 1981.

³¹ Scotus Viator: *Racial Problems in Hungary*. Archibald Constable & Co. Ltd., London, 1908. 188. A teljes szöveg olvasható: https://archive.org/stream/racialproblemsin00setouoft/racialproblemsin00setouoft_djvu.txt

egyik társadalmi típusokat képviselő állandó figurája volt. Jiddis-magyar keveréknnyelven írta az élclapba jegyzeteit, de a fiát már *Spitzényi Árpádnak* hívták. (Nemcsak a vezetéknévnek, de a keresztnévnek is jelentősége volt a millenniumra készülő országban.) Seifensteiner Salamon, ugyancsak visszatérő szereplője a lapnak az 1880-as években, s nem függetlenül a tiszzaeszlári vérvádtól, a megmosolyogtató, *Szappankövyre* magyarosított.³² (A névválasztás kétségkívül magyarosnak hat, de jelzi is, a nevet választó személy nincs tisztában a létező/nem létező nevek különbségével.) A névváltás hatással van az identitásra, de nem jelent olyan mérvű fordulatot, mint a hit elhagyása s főként az áttérés, a kikeresztelkedés.³³

A vallásváltás (konverzió) a 19. században – kényszerek nélkül is – megindult, de számos példa van rá, hogy a tudományos előmenetel (ld. Trefort példáját³⁴), az iskolába való bejutás előfelvételévé tették. (Fejtő Ferenc pl. így maradt ki 1928-ban az Eötvös Collegiumból, onnan ahová személyes kvalitásait megvizsgálva felvették már. Előfeltételül szabták a beiratkozás idejére a kikeresztelkedést bizonyító iratot, így, noha évek óta szándékában állt katolikussá lenni, mert nem szabad döntésén alapult volna az aktus – visszalépett. A nagykorúságot elérve, Pécsen katolizált, ahová a numerus clausus ellenére is felvették.³⁵)

Visszatérve a nyelvhasználatra, említése azért is fontos, mert *A Hét* és később a *Nyugat* ellen felhozott *nyelvkritika* sem csupán nyelvhelyességi természetű volt. Gyulai Pál idegenkedett Kiss József nyelvtől, a nyelv „épségét” féltette tőle.³⁶ Nyelvi köntösben akarta megfogni például Horváth János a nyugatosokat, amikor még a történelmi kataklizmák előtt, 1911-ben a *Nyugat* magyartalanságairól érkezett és „tanári konoksággal” és a „hibákat” pedánsan csoportosítva, ahogy magáról utóbb írta, „osztályozta” a *Nyugat* szerzőinek hovatartozását. A „tősgyökeresség igéi” mellett a folyóirat befogadja a „legidétlenebb korcsmagyarságot is” – jellemzi Horváth János a *Nyugatot*.³⁷ „Megnevezem (mert hátha érdemet jelölök meg) – írja gúnyosan Horváth – a stilisztikai keresettség s az indokolatlan szó-bolygatás legjelesebb képviselőit, s csakis az elsőrendűeket: a magyarul is tudók közül Ignost és Kaffka Margitot, a magyarul nem tudók közül pedig Lukács Györgyöt s az utolérhetetlen Szomor Dezsőt”. Majd hogy jó osztályzatot is adjon a folyóiratnak, Adyt, Móriczot, Babitsot és Oláh Gábort említi, mint akik „jól, sőt kitűnően tud[nak]” magyarul.³⁸ Kizárólag keresztény írók kerültek ebbe a kategóriába.

A vizualitás (a karikatúrák és a fotográfiák) jelentősége

A zsidóság asszimilációjának kérdéséhez nem árt felidézni, szó szerint milyennek látták a kortársak a zsidókat, a zsidó életforma milyen *vizuális* tapasztalatot jelentett. Két kitűnő könyv is segít a megmutatkozás fokozatainak, rétegzettségének megértésére. Körner András *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940* című könyve kifejezetten a vizsgált korszak képeit mutatja be. (A másik kötet Jalsovszky Katalin, Tomsics Emőke és Toronyi Zsuzsa a teljes együttélést

³² Buzinkay Géza: *Mokány Berci, Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Magvető, Budapest, 1988.

³³ A tömeges aposztáziát (kiszakadást) nevezi *A Magyar zsidó lexikon* asszimilációnak. Ld. a Déri Balázs (szerk.): *Conversio* c., az áttérést, kriptó-vallásváltásokat térben és időben igen szélesen vizsgáló kötetet. Agion könyvek 1. ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 2013.

³⁴ Az Eötvöst – Pauler Tivadar után – követő Trefort Ágoston pl. jó pár nemzetiségellenes és antiszemita iratot szignált, illetve beszédet mondott, és „közbeszéd tárgya volt, hogy zsidó tudósoknak Trefort csak a keresztlevél bemutatása után adott egyetemi tanári kinevezést”. Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II*. Kalligram, Pozsony, 2012. 75.

³⁵ Fejtő Ferenc: *Budapesttől Párizsig*. Ford.: Balabán Péter. Magvető, Budapest, 1990. 75–77.

³⁶ Ld. Gyulai Nyelvőr-vitáit. Gyulai Pál kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye, 1850–1904. MTA, Budapest, 1927.

³⁷ Horváth János: A *Nyugat* magyartalanságai. *Magyar Nyelv*, 1911. 61–74. Kötetben: *H. J. irodalomtörténeti és kritikai munkái V*. Szerkesztette Korompay H. János és Korompay Klára. Osiris klasszikusok. Osiris, Budapest, 2009. 918.

³⁸ Uo. 909. és 917. Horváth János másutt is kitér Szomor nyelvére ld. Szomor yzmusok a Nemzeti Színpadján. *Magyar Nyelv*, 1914. 88–89. Kötetben uo. 924–925. Továbbá Nemzeti Színház, helyes magyarság, pesti nyelv, argó, jassz. *Magyar Nyelv*, 1914. 302–305., kötetben: 927–931.

bemutató képes zsidóságtörténete.³⁹⁾ Bevezetőjében Körner szembe néz a „ki a zsidó?” kérdéssel, az önkép és a kívülről látott kép kettősségével, és elismeri, hogy ha a zsidók külsejéről ír, származás alapján definiálva őket, azzal közel kerül a vizsgált időszak elejére még nem jellemző, későbbi keletű idegengyűlölő antiszemita osztályozásmóddhoz, noha nem azonosul avval és egyben megfosztja az ábrázoltakat az önmeghatározás lehetőségétől.⁴⁰⁾ A „külsőleg más” kategóriájával már Szabó Ervin is élt a *Huszedik Század* 1917-es vitájában, mégpedig a „mélyebb és ösztönösebb [...] lelki tényekben” látta, az „ösi idegenkedésben mindennel szemben, ami külsőleg más: aminek formája, beszédmodora, a szokásai, általában a viselkedése más”. Vagy – ugyanebben a vitában – a láthatóság szintjén is említődik a vallási szokásoknak kirívóan látható szokása, a péntek este és szombat „újra és újra figyelmeztet[ti] a falu és a kisvárosok népét], hogy ott zsidók laknak.”⁴¹⁾ Képeslap-aukciókon a judaisztika témakörben gyakran kerül elő egy az antropológiai látást és viseletet is bemutató képeslap-széria a 20. század elejéről, *Judentypen* felirattal.

Maradtak fenn fényképek Falk Miksa Dorottya utcai otthonáról, Kiss József saját magánkörnyezetéről (és unokájának vidéki otthonáról), de Lukács József villájáról is, amelyben – mint egy lábjegyzetben már utaltam – Bartók Béla is lakott egy ideig. Az előbb említettekkel szemben a Lukács villa a modern berendezése (és egy a főművek közé tartozó Kernstok-festmény is) megérteti a modern zeneszerző pártfogolását. (Lukács György életéről önálló képeskönyv is rendelkezésre áll.) Léteznek felvételek és csak nemrég kaptak nyilvánosságot, a Hatvany-család kastélybelsőiről. Maradt fent fotográfia Bálint György és Csillag Vera Szent István parki lakásáról, a Radnóti-házaspár Pozsonyi úti lakásáról. E két utóbbi pár lakásberendezése az egyszerűség és a relatív szegénység jegyében készült, az art deco fedezékében. A társadalmi és ízlésbeli különbségek érzékeltetésének is gazdag, eddig nem eléggé kihasznált lehetőségei a fotográfiák. Jobban értjük például Kóbor Tamásnak a budapesti zsidóságról szóló regényeit, de Molnár Ferenc regényét (*Az éhes város*) is, ha a korabeli fotográfiák segítségével helyezkedünk vissza azok látvány-környezetébe.⁴²⁾

A korabeli illusztrációk, esetenként karikatúrák is lényegesek. A zsidó Ágai Adolf könyve, az *Utazás Pestről Budapestre* egyik rajza igen szemléletesen mutatja az együttélés térbeli kulturális (sőt: egészen pontosan gasztronómiai) határát az István – ma Klauzál – tér bemutatásában. „Két nagy táborra szakad a tér: az északkeleti része keresztény, a délnyugti része zsidó. Amott végig-végig, hosszában kettéhasított kövér disznótetemek. Emitt, főleg tél idején, sakterolt hízó ludak hekatombái. Azok nem röfögnek már ide, ezek nem gágognak már vissza.” S mellette egy grafika, rajta mindez illusztrálva.⁴³⁾

A karikatúrák nemcsak képzelt alakokat ábrázoltak, nemcsak típusokat személyesítettek meg. Az egykor Ferenc József elé járuló zsidó küldöttség élén álló Wahrmann Mórról például éppen Ágai indított rovatot a *Borsszem Jankóban* „Börzeviczy W. M.” címmel. Wahrmann külsőleg nagyon nem volt vonzó ember, ellenben üzletileg a főváros számára is igen sikeres. Deák Ferenc is a pártját fogta, javasolta, hogy bekerüljön – elsőként a magyarországi zsidóságból – a parlamentbe. A progressziót, a nagyvárosiasodást segítő sikerei mellett nem emelt szót senki hangosan visszataszító képi ábrázolása ellen. Legkevesbé ő maga. A hatalom, a befolyás, a tekintély, a vagyon „tökéletes fény-kévéi közepette” ült többféle szervezet elnöki székében, s azt is megengedhette magának, hogy éles megjegyzéseket tegyen Istóczy Győző antiszemita országgyűlési beszédeire. Andrassy úti pazar palotája – az újonnan épített sugár-út elején – egy korszak vizuális emléke is.

A nemzetiségekkel való együttélés

Az 1867-es kiegyezést követően felmerült elképzelések (trializmus ill. az önálló nemzetállamok megteremtésére képes nemzetiségekkel való majdani sorozatos kiegyezés illetve a föderalizációs elképzelések) csak vágyálmok voltak. Andrassy Gyula a csehekkel való kiegyezés

³⁹⁾ Jalsovszky Katalin – Tomsics Emőke – Toronyi Zsuzsa: *A magyarországi zsidóság képes története*. Budapest, Vince Kiadó, 2014.

⁴⁰⁾ Körner András: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*. Corvina, Budapest, 2013.

⁴¹⁾ Vanczák Jánosnak, a Vas- és Fémmunkások Szövetsége titkárának hozzászólása.

⁴²⁾ A témával szorosan összefügg számos *nem zsidó* származású szerző munkája, amelyben a zsidóság szerepe a téma meglehetősen középpontjában áll. A legkvalitásosabb munka Babits Mihálytól a *Halálfiái* (1921) ösztől fél éven át folytatásban közölte a *Pesti Napló*, de Ritoók Emma kulcsregénye, *A szellem kalandorai* (1921) is ide tartoznak. Ezek mind beletartoztak abba a körbe, amelyet Szekfű vizsgált.

⁴³⁾ Porzó [Ágai Adolf]: *Utazás Pestről Budapestre*. 1912²

meghiúsítását élete egyik legfőbb tetteinek mondta, de messzeható politikai lélektani következménnyel, a csehek többek között ezzel magyarázzák Edvard Beneš magyargyűlöletét.⁴⁴ A nemzetiségi nyelvhasználat kiszélesítése (ennek aztán sorozatos újabb korlátozása, újbóli megengedése stb.), ám a területi autonómiáktól (szlovákok, szerbek, Erdély ill. horvátok) más-más időpontokban való elzárkózás – élénk téma volt a közbeszédben és a sajtóban. „A századvégen a túl lármás nemzetiségi agitátorokat lecsukatták. Széchenyi mondása – nyelvében él a nemzet – a századvégen vált jelszóvá, amit apró cédulákon ragasztottak ki. És ebbe persze bele volt értve a balhit, hogy aki megtanul magyarul, az magyar” – emlékezett vissza a szemtanú, Schöpflin Aladár.⁴⁵ A tiltás következménye az elidegenítés lett, a nemzetiségek kifelé való gravitálási törekvése a világháború végére meghozta „eredményét”.

A Teleki Pál készítette, a Monarchia Magyarországnak nemzetiségi összetételét szemléltető ún. „vörös térképet” („carte rouge”) [1910] a trianoni igazságtalanságok ábrázolására szokás felhasználni.⁴⁶ Okkal. De nem véteti észre az etnikai sokféleséget (gazdagságot), csak a méltánytalanságot, amennyiben az új államhatárok kirajzolta területet ráfektetve a térképre, egybefüggő magyarlakta területek maradnak el tőlünk – megbontva kompakt magyar etnikai tömböket. A szemléleti vakságot, amit az ország politikai vezetése tanúsított az ország területén élő nemzetiségek öntudatra ébredését, jogait illetően, elfedi a térkép.

A magyarországi németek

A magyarországi németiség kérdése sokban eltér a többi velünk élő nemzetiségétől. Nem a – térképen szemléltethető – ritkuló magyarságba olvadva élnek Magyarország peremén, hanem a dualizmus korához mérten száz évvel korábbi, Mária Terézia által kezdeményezett telepítés következményeként nagyobb, szinte szabályos mértani síkidomokat képezve, tömbökben a magyarságon belül [Dunántúl, Pest környéke, Dunakanyar stb.], és jelentékeny számban a városokban.⁴⁷ (Megjegyzendő, hogy a németiség múltja Erdélyben eltérő volt, itt azt nem érintem.) És ugyan eltérő színnel szerepelteti őket Teleki, ők *benne* vannak az őket körülvevő magyar tengerben, és *városi* beolvadásuk döntően *befejezett tény* volt az utolsó dualista-kori népszámlálásra. Különleges irodalmi példája ennek a folyamatnak Tormay Cécile regénye, *A régi ház* [1914]. Az író nő mindkét ágon német családból származott, ükapja Spiegel József kapott nemességet, ekkortól kezdve használta az egyszerű fordítással nyert Tükör nevet. A névváltás, a névről való lemondás pedig az *új identitás* nyilvánossá tétele, s egyben a felejtés aktusa is.⁴⁸

A bácskai németiségnek a magyar dzsentrihez való asszimilációjára példa Herczeg Ferenc pályája. Az indító milió kivételes fontosságára tekintettel lévő Németh G. Béla csak a vidéki németiséget jellemzi, amikor Herczegről ír tanulmányt. Négy nagyobb kulturális, szociális, magatartás-

⁴⁴ Érdekes eseményekkel és részletes hangulati elemekkel szól Andrássy külügyminiszterségéről a *Nyugatban* közölt, a régi és az új világot összekötő sorozatában Halász Imre. Kötetben: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Budapest, Nyugat, 1911.

⁴⁵ Schöpflin Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Grill, Budapest, 1937. 42.

⁴⁶ A magyar kartográfia-történet nagy hagyományokkal és eredményekkel rendelkezik, s ezen a területen is jelentős az elméleti megközelítés újítása, ld. a következő tanulmánynak már címét is. Keményfi Róbert: A nemzetiségi térképek mint a hatalmi beszédmód formái. I-II. *Tér és Társadalom*, 2011/1. ill. 2. A tanulmány jól jelzi, hogy a politikai háttérű nyelvhatár akció majd két évtizeddel a trianoni döntés előtt zajlott le. Irodalmi szempontból külön érdekessége a tanulmánynak, hogy közli a parnasszistákat fordító és a *Vasárnapi Ujság*ot is szerkesztő Vargha Gyulának, ekkor a M. kir. központi Statisztikai Hivatal elnöke, egy a miniszterelnöknek írott bizalmas levelét. Tárnya: „A nemzetiségek esetleges terjeszkedésének megállapíthatására és ezen terjeszkedés megakadályozásának céljaira készítendő összeállítás”.

⁴⁷ Ld. Pl. Teleki Pál térképét, vagy Koloman Brenner – Maria Erb – Karl Manherz német nemzetiségi atlaszát: *Ungarndeutscher Sprachatlas*. ELTE Germanistisches Institut, Budapest, 2008.

⁴⁸ Tormay Cécile családregegye egyébként pusztulás-regegye, a család háza a Fürdő utca és a Mérleg utca találkozásánál állt, helyét ma a Belügyminisztérium foglalja el, de az író nő még ott született, a relative elszegényedő család utóbb kényszerült eladni a házat. Az író nő célja regényével a „rohanó, tradícióatlan város” figyelmeztetése volt. A Tükör utca is eredendően a Tükör nevet viselte, a neves vállalkozó, a Széchenyi naplójában is emlegetett Spiegel Józsefről kapta nevét. Utóbb egyetlen betű hozzáadásával „átnevezték”, ma Tükör Lajos (1830–1860), a szabadságharc után Olaszországban küzdő szabadságharcos neve áll a táblán.

és tradícióbeli csoportra osztja a század utolsó harmadának német nemzetiségét. Az erősen magába zárkózó, szinte minden tekintetben autark erdélyi szászokra, a környezete felé valamennyi szempontból nyitott felföldre (azaz felvidékire), a dunántúli szórt falusi lakosságra, amelynek nincsen stratégiája, hanem alkalmi érdekei jegyében ösztönösen alakult inkább sorsa, s végül a bácskai-bánáti erősen polgárosodó paraszti illetve kisvárosi kispolgárookra.⁴⁹ Herczeghnek a mi szempontunkból releváns regénye, az *András és Andor* [1903] a nacionalista és antiszemita uszítást idézi fel, a két fiatalember ellenséggé válik, játékszerré, de a befejezésében mindkét alak tiszta marad, kilépnek a szított ellentétekből. A századvég tarka Budapestjének értékes és az antiszemita érvrendszeren felülemelkedő liberális szellemű, de mégiscsak *pamfletje* ez még, *A Héttől* ekkor még döntően nem különböző *Új Időkben* tette közzé Herczeg. „Mint korrajzregény [...] az Andor és András Herczeg Ferenc pályájának ritka pillanata. Hűvössége itt nem az úri neofitizmus leleplezése, hanem szemléleti fölény: torz folyamatok átlátása és hamis kérdések elutasítása” – írja róla Bodnár György.⁵⁰ A regény nem érdektelen a fővárosi kávéházi kultúra, a sajtó és az új irodalom születése szempontjából sem.

A németiség sikeres *városi* asszimilációja ellenére a vidéki németiség majd az *egyke* kérdés kapcsán az 1930-as évek kezdetén (*Pusztulás-vita*), illetve a II. világháború után (kitelepítések) lesz ismét problémává, nem is csak azért, mert a kollektív bűnösség, büntetés kérdése felmerül, hanem azért is, mert még Illyés is kitessekelné őket a nemzetből, annak a közkeletű, gyökeret vert tévedésnek nyomán, amely szerint: nem gazdasági szükségből telepítették ide a németeket, hanem pusztán politikai céllal „a magyarság megtörésére”.⁵¹ A közkeletű vélekedéssel szemben a történettudomány mást mond, 20. századi következményei felől nézve nem felesleges a visszatekintés. A németek betelepítése nagyrészt főúri *invitálásra* történt a 18. században, és még az állami betelepítés döntő részére sem igaz, hogy politikai céllal történt volna. Ellenkezőleg: valóban gazdasági okból. A 17. és 18. század vérzivataros évtizedeiben csökkent a népesség, ezért iktatták 1723-ban törvénybe – a nagy- és középbirtokosok kezdeményezésére –, hogy a gazdálkodó betelepülők 6, a kézművesek és iparosok 15 évi állami adómentességet kaphatnak. Még további indokok is fennálltak, melyek a betelepülést indokolták: 1738 és 1741 között 300 ezren haltak meg pestisben. 1764-ben a madéfalvi vérengzés számottevő pusztítást vitt véghez a székelység körében. A kedvező talajjal, fekvéssel és klimatikus viszonyokkal rendelkező Magyarország földtulajdonosai örömmel vették az új földművelők érkezését. Döntően katolikus németek érkeztek a túlnépesedett bajorországi vidékekről. Kezdetben jöttek még kalandorok és kolduló németek is, őket azonban rövidesen visszafordították a határról. A honi lakosság és az ideérkezettek közötti viszály nem a népi gyűlölködésből fakadt, hanem az eltérő életfeltételek – az említett adómentesség – és esetenként a más vallás motiválta. Az ide érkezett letelepülő németek az első itt született nemzedéktől gyökeresedtek meg Magyarországon.⁵² Az egyke-kérdés felvetésekor szólalt meg radikálisabb álláspont: „akkor [azaz 1933-ban, a *Pusztulás* című röpirat-riport írásakor – Sz. Á.] megoldásul az egyezményes, békés kitelepítést emlegették csak egymás közt, mert nyilvánosan ennek már akkor sem adhattak hangot. A háború után megváltozott a helyzet. Ekkor Illyés már erősebben szólal meg: »Vendéglátásból [...] kétszáz esztendő nem olyan nagy idő egy nemzet életében, amit ne lehetne felmondani, főképp, ha a vendég érdemtelenné válik rá.«”⁵³

Biró Lajosnak – ki az egyik olyan első gyakorló újságírónk volt, aki a sajtó elvi kérdéseivel is foglalkozott – egy élesen előre látó bekezdést fogalmazott meg a sajtó valótlanágaival kapcsolatban.⁵⁴

⁴⁹ Herczeg Ferenc: *Történelmi regények*. A bevezető tanulmányt Németh G. Béla írta. Budapest, Szépirodalmi, 1983. 5–6.

⁵⁰ Bodnár György: Urak, polgárok, balekok. Herczeg Ferenc: Andor és András. In: *Párbeszéd az idővel*. Budapest, Argumentum, 2009. 550–553.

⁵¹ Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. 12.

⁵² Béla Bellér: *Kurze Geschichte der Deutschen in Ungarn*. 1. teil bis 1919. Budapest: Publikation des Demokratischen Verbandes des Ungardeutschen, 1986; Márta Fata: Einwanderung und Ansiedlung der Deutschen (1686–1790). In: Günter Schödl: *Land an der Donau*. Berlin: Siedler, 1995, 89–196.

⁵³ Illyés Gyula: *Honfoglalók között*. Móríc Zsigmond Kollégium. Kolozsvár: Méhkas Diákszövetkezet kiadása, 1945. Illyés talán ravaszul, de a megkérdozett parasztszók szájába adja a mondatot. Ami azért érdekes, mert 1945-ben a parasztpártiak is a kollektív bűnösség, az egységes kitelepítés mellett álltak, ld. Kovács Imre hírhedt, indulatos publicisztikáját: Egy batyuval. *Szabad Szó*, 1945. április 22.

⁵⁴ Kiindulópontja egy Ignóus idézet/aforizma volt, hogy az újság hazudik. Biró Lajos: A sajtó lélektanához. *Huszadik Század*, 1908/2.

Van a sajtó által elkövetett hazugságoknak egy Biró szerint szinte koreográfia kötelezőséggel végrehajtott formája, alkalma. „A nemzetiségi kérdésről például magyar lapnak egyenesen lehetetlen leírnia akár a legvilágosabb igazságokat is [...] az újságíró ilyenkor tartozik vak lenni, süket lenni, hülye lenni; és ha utálja magát, és ha leköpi a tollát elkeseredésében: tartozik ész nélkül és meggondolás nélkül üvölni az üvöltőkkel.”⁵⁵ Ennél részletesebben itt nem ejt szót Biró a nemzetiségi kérdésről, de mi már tudjuk, a kérdés egy évtized múlva a Monarchia szétbontásának és szétbomlásának egyik lényegi oka és ürügye volt, s tudjuk, hogy Biró ebben a kérdésben a korárammal, a nacionalizmussal szemben – talán asszimiláns zsidó volta miatt is – a jogkiterjesztés híve volt, élesen bírálta a nemzetiségekkel szemben gyakorolt magyar politikát. (Nem véletlen, hogy 1918-ban Jászi Oszkár federalizációs terveinek híve volt, s mellette politikai szerepet vállalt.) Jászi Oszkárnak többször is volt bátorsága megerősíteni azokat a szigorú szemrehányásokat, amelyekkel nyugati megfigyelők (pl. a francia szlavista professzor, a Sorbonne főtitkára, Louis Eisemann és a skót, máig vitatott munkásságú Seton-Watson) illették Magyarországot a nemzetiségekkel szembeni elnyomó és asszimiláns politikája miatt. A nemzetiségeknek juttatandó széleskörű önrendelkezést szinte egyedül ajánlotta megoldásként. A nemzetiségi kérdést Trianon teszi központi kérdéssé, az elszakított területek magyarságának továbbélése, a nemzeti kultúra megcsonkítása okán.

Teleki térképe *állapotot* rögzített, munkáját egy kataklizma, az 1920-as béke-döntés aktualizálta. Emlékeztetünk az 1900-as és 1910-es népszámlálási tényekre. A döntő szám a tíz évnyi különbségben itt a *nemzetiségi* eltérés. A magyarság 14.9%-nyi növekedése, a szlovákság 2.8%-os és a németiség 4.8%-os csökkenése. A felekezeti megoszlásban a zsidóság száma stagnál, mindkét vizsgált évben 5%-ot tesz ki, a bevándorlások ellenére. (Nem vettem figyelembe a kivándorlás tényét, noha ez elsősorban a felvidéki *szlovákokat* érintette tömegesen, fogyásuk tehát nem asszimilációt, hanem a gazdasági okok miatti távozás, migráció.) Az összkép azt mutatja, a 18 milliós Nagy-Magyarországban az asszimilált németiséggel és zsidósággal együtt van meg a magyar lakosság többsége, de mindössze szerény, 51%-nyi többség ez. És a magyar politikai vezetés még eztán is óvatlan volt. Érdemes végigvenni – Kemény G. Gábor többkötetes munkája erre lehetőséget teremt – milyen törvények és rendeletek váltakoztak a nemzetiségekkel kapcsolatban, hol megengedték az anyanyelven való tanulást, hol tiltották még a – mondjuk – szlovák nyelvű szemléltető eszköz használatát is.⁵⁶

*

Az irodalom konfliktusai, meghasonlászai többnyire, sőt, mindig *csak tünetjelzők*. Mögötte vaskosan valóságos gazdasági, társadalmi folyamatok állnak, az irodalom vagy felismeri ezeket vagy sem, de semmiképpen nem dolga. Ha az irodalmat *szociológiai* szempontból, fejlődéstörténetében nézzük, határozottabb válaszokat kapunk a modern irodalmat érő támadások miértjére. Ennek az elemző és értelmező gondolkodásnak akkori legkiválóbb képviselője a közelmúlt és a kortárs folyamatokat összekötő-kísérő Schöpflin Aladár volt. Társadalomtörténeti rajzát bizvást vehetjük hivatkozási alapnak, egyrészt, mert a *Nyugat* általunk egyik kiindulási pontnak tekintett modernségének képviselője volt, másrészt mert Schöpflinnek voltak receptorai a régebbi, illetve konzervatív és epigon irodalom felé és ekként személyében összekötője volt egymással rivalizáló korcsoportoknak, ízlésvilágoknak, s nem elhanyagolható szempont – személyesen ismerte kortárait és a róluk való vélekedéseket. Farkas Gyula is elismerően szól róla, később itt is érintendő könyvében, *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban* [1938] című munkában. A személyiség szerepét túlbecsülve ezt mondja róla: „[j]ól esik elgondolni, hogyha egy Schöpflin-szerű megértő egyéniség nagyobb hatalommal, pl. Rákosiéval [Jenő – Sz. Á.] rendelkezett volna, talán így is mehetett volna [ti. az új irodalom megértése – Sz. Á.]: természetes őrségváltással, erőpazarló harc nélkül.”⁵⁷ A kapcsolat *intézményeken* és nem *személyeken* múltott, nagyobb erők álltak egymással szemben, mintsem hogy

⁵⁵ *A sajtó*, 6.

⁵⁶ Kornfeld Móric [önéletrajzi töredék]: „...mikor a század elején a magyar nyelv oktatását a népiskolákban komolyan vették és a tanfelügyelők kellően ellenőrizték. Hogy a nyugati katolikus falusi tótságot könnyen meg lehetett volna nyerni a magyarságnak akkor, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy rövid néhány év után a falu utcáin a fiatalok magyar dalokat énekeltek jókedvükben.” // Trefort levél [magántulajdonban], csak magyar nyelvű tanítási segédletet használhatnak, a korábbi, megengedő időszakban született szlovák nyelvűeket nem.

⁵⁷ Farkas Gyula: *Az asszimiláció kora a magyar irodalomban 1867–1914*. A Magyar Történelmi Társulat kiadása, Budapest, é.n. [1938]. 233.

személyiségek fékezhetők volna. Fordítva azonban nem feltétlenül áll a helyzet. Egy-egy váratlan provokáció kiválthat hirtelen hevességet, dühöt az elfojtott feszültségből.

A kiegyezést, az aktus igenlését vagy elutasítását Schöpflin már finom jelzésnek, különbségnek látja, de még temperamentum és kultúra differenciájaként értelmezte és nem végzetesen döntő faktornak. De a kiegyezéssel megnyíló lehetőségeket, ami egyben a gyors városiasodás szükségletét hozta magával, úgy írja le, mint amibe a magyarság zöme nem tudott elég gyorsan bekapcsolódni, mert eddig az ideig csaknem kizárólag mezőgazdaságból és lateiner foglalkozásokból élt és „minden szellemi hagyománya és idegöröksége ellentmondott az ipari és kereskedői foglalkozásnak. Intelligenciája számra sem volt elegendő, hogy a hirtelen nagyra duzzadt állami közigazgatáson kívül még a gazdasági életet is ellássa személyzetével. Így tehát rés támadt a társadalomban s a társadalmi *horror vacui* törvényénél fogva ezen a résen idegenek özönlöttek be, szlávok, németek és legnagyobb számban zsidók.”⁵⁸ Valóban: 1867 után a függetlenné váló ország bőségesen részesedhetett a liberális Nyugat-Európa széleskörű gazdasági és kulturális intézményrendszerének előnyeiből – visszautalok a bevezető Molnár Ferenc idézetre. (Vagy példaként említhetnénk a pénzsóvár Budapestet, *Az éhes város* [1901] című Molnár regény figuráit, ahogy terveikhez, a modernizációhoz is, de a léhaság kiéléséhez is keresik és megszerzik a pénzt.) A modernizáció mellett elkötelezett rétegek valóban nem nélkülözheték a zsidókat. Volt ugyan közigazgatási és politikai tapasztalata a dzsentrinek, de magukban kevesek voltak azoknak a modernizációs-urbanizációs feladatoknak az elvégzésére, amelyek a haladottabb országokban a polgárság osztályrészéül jutottak. A kor irodalmának kedvelt alakja a levitézlett dzsentriből lett hivatalnok.

A megnőtt napisajtó tollforgatói a régi nemzedékkel szemben ellenzéki pozíciót foglaltak el. Schöpflin jellemzésében ezek az újságírók „nyugtalanok, kevésbé fegyelmezettek” voltak, de „fogékonyak az új benyomásokra”, „felületesebbek, de fürgébbek” és „individualisták”.⁵⁹ Am akárhogyan is, az „újság” az új élet világképét jelentette.⁶⁰ (Nem mindenki fogadta ezt el, Szekfű nem minden él nélkül utóbb azt mondja: „A hírlap a magyar kultúra kizárólagos tényezője lesz.”⁶¹) Schöpflin itt külön nem foglalkozik származási kérdésekkel. Beszédes viszont a sajtóban dolgozók statisztikája a lexikon szerint. A Statisztikai Hivatal 1910-ik évről közzétett kimutatása szerint „Magyarországon 1214 szerkesztő és hírlapíró közül 516 volt zsidó.”⁶² Az új foglalkozás új társadalmi réteget emelt felszínre. A kiegyezést követő évtizedben az első virilisek között találjuk a (zsidó) Bródy Zsigmondot, a laptulajdonost, szerkesztőt, aki a *Neues Pester Journalt* az egész országban elterjedt lappá fejlesztette és hasábjain a magyar érzelmeket kolportálta. Személyében tehát egyszerre van példa a németül olvasók (nemzetiségek és zsidók) magyarosítására és személyében mint zsidónak, a nyelvét látványosan megőrző asszimilációjára.

A zsidóság asszimilációja igen gyorsan, legfeljebb két nemzedéken belül megtörtént. „Olyan folyamat ment itt végbe, melyhez hasonlóra nincs példa egy nemzet történetében sem, legfeljebb az Amerikai Egyesült Államok egyes vidékein van rá analógia” – írta Schöpflin 1937-ben. Hogy a fordulatnak mennyi a valóságtartalma, meg kellene vizsgálni. Egy szempontból azonban fontos, hogy ki nem mondva megengedi a többes identitást is. (1939-ben – Farkas Gyulának az asszimilációt vizsgáló könyvének vitája után – Babits a *Mi a magyar?* című kötetben ugyancsak erre az Amerika-toposzra utalva mondja – „a fajok olvasztótégelyében vagyunk”, de a kontextusból kiderül, Babits nem a zsidóságra gondol, hanem a nemzetiségeket, a tótokat és az oláhokat emlegeti, a zsidó elő sem kerül dolgozatában.⁶³ Nem Babits említi, hanem mi tesszük hozzá, hogy még színesebb volt az összetétel, ha a főváros nézzük: A dualizmus előttről induló, a magyar modernizációban szerepet játszó pályákat, példákat idézünk fel: görög eredetű volt pl. a Sina- és a Haris-család, de Boráros János, Pest város alpolgármestere és főbírája is. Ganz Ábrahám és Haggenmacher Henrik svájci eredetű

⁵⁸ *A magyar irodalom története a XX. században*, 21–22.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo. 30.

⁶¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1940. [hatodik kiadás] 339–348, 512.

⁶² Ujvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon*. 918. A szócikk felsorolja a napisajtó „számottevő” zsidó közreműködőit, mégpedig Alexander Bernáton (!) kezdve Zsolt Béláig.

⁶³ Babits Mihály: A magyar jellemről. In: Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. 56.

volt, Gozsdu Manó [Emanoil Gojdu], az író Gozsdu Elek nagybátyja pedig román.) Schöpflin a közkeletű „nemzeti szerencsétlenség”-gel szemben a zsidóság gyökértelenségét éppen hogy „nemzeti szerencsés”-nek mondja, mert gyors nyelvi asszimilációjuk együtt járt a „nemzeti összetartozás dolgaiban” való csatlakozásukkal, részvételükkel is.⁶⁴

Nemzeti és faji hangulat vagy irodalom, ezt emlegették a korszak egykorú irodalomtörténészei. De nem tehetünk egyenlőségjelet Gyulai Pál és Beöthy Zsolt közé. Gyulainak elvei voltak, Beöthynek nemzetkarakterológiai ábrándjai. Erre a nacionalista időszakra esett a millennium megünneplése, a gondtalan nemzeti optimizmus és a kielégült nemzeti hiúság ünnepe. Szekfű Gyulát idézzük: „Arany János magyarsága nem találja helyét az ünnepelt Budapesten,” de „[n]e tagadjuk, a művelt magyar középosztály büszke volt fővárosára, kényeztetett kedvencére, és megvetéssel fordult volna el attól a korcsmagyartól, ki Budapest kultúrájában egyebet nem látott volna, mint a berlini és bécsi nagyvárosi kultúrának lerakatát, másodfokúan előkelő fióküzletét.”⁶⁵ Érdekes, hogy ennek a nagy ünnepnek számottevő *irodalmi* emléke nem maradt, s talán ez is jelzi talmiságát. Építészeti viszont annál inkább. Budapest arculatát ez a historizáló kor alakította ki és fájdalom, azóta kevés *építészeti* jelet tudunk felmutatni. Kifejezetten modernet talán egyet sem. És nem mellesleg a 19. század második felének intenzív városiasodását sem tudták magyar mesterekkel véghezvinni – ld. Steindl, Schulek, Hauszmann, Ybl, Korb és Giergl építészeti működését, a Monarchia-beli olasz osztrák és olasz kőfaragók tevékenységét. Az építészetet kiegészítő ekkor domináns köztéri szobrászatban Telcs Ede, Kallós Ede, Ligeti Miklós, Róna József is asszimiláns zsidók.

Nagy mértékben hozzájárult mindehhez az is, hogy a kornak nem voltak nagy írói, a 19. század közepének hőseihez méltók. Nem minden nemzedékben teremnek Vörösmartyak, Petőfiek, Aranyok, mondja Schöpflin Aladár. „A jó középszerűségek kora volt ez, hiányzott belőle a nagy stílus, a mély gondolat, az erős szenvedély. Nemcsak az irodalomból hiányzott, hanem az egész magyar életből. Az irodalomban – ez általánosan, a kivételek számbavétele nélkül értendő – halványodott a nemzeti hivatás ünnepi tudata. Egyre inkább a szórakoztatás állott az irodalmi középpontban. Könnyű megfigyelni, hogy még olyan rendkívüli tehetség is, mint Jókai, majd pedig Mikszáth, mekkora mértékben tett engedményeket a szórakoztatás követelményeinek. Az írónak a napisajtóval való kapcsolata új szórakoztató műfajokat hozott divatba. Nem mélység és súly volt a kor követelménye, hanem az elmésség és könnyedség. Regényre, novellára az lett a dicséret, hogy »szellemes«, a versre, hogy »hangulatos«.”⁶⁶ Csökkent intenzitású irodalom fejtett ki így, összehasonlítva az előző nemzedékekével s csökkent intenzitású volt a törzsökös és az asszimilált írók munkája egyaránt. Átmenetileg, a *Nyugat* megjelenéséig. (Hosszú bizonyítással lehet cáfolni, hogy a folyóirat nem a semmiből lépett elő. Valóban nem. A szakadás utáni megjelenés azonban mégiscsak egy korszakváltás markáns jelzője.⁶⁷) Egy szép képpel Osvát Ernő ezt úgy mondta: Magyarország a teremtésnek egy [...] vázlatkönyve. Egy gyönyörű márványrelief – à la Rodin – kiugró fejekkel, karokkal, emberrészletekkel, melyek nem tudják kiszabadítani magukat. Száz kezdetet látunk és száz közül csak egy egész pályát. Aki nem hiszi, lapozzon a Szinnyi nagy irodalmi hullajegyzékében.⁶⁸

A közönség is döntően zsidó volt, és a zsidó származású írók is ekkor „nyomultak be” [sic! – Sz. Á.] az irodalomba. „...asszimilálódva is hoztak magukkal a többi lakosságától eltérő idegörökséget, nyugtalanabb érzékenységet, fürgébb gondolatváltást.”⁶⁹ Más oldalról világítja meg ezt a nyitottságot Zilahy Lajos egy publikálatlan önéletrajza. „A keresztény értelmiség merev, szinte ellenséges reakciókkal találkozott a családjában és rokonságában. Ez magyarázza, hogy mintegy 70%-uk – kezdve Jókaitól, a múlt század legnagyobb regényírójától a legfiatalabb nemzedékig, a

⁶⁴ *A magyar irodalom története a XX. században*, 36.

⁶⁵ Szekfű Gyula: *Három nemzedék*.

⁶⁶ *A magyar irodalom története a XX. században*, uo.

⁶⁷ Apró góccok: a mélyen konzervatív, poétikában azonban kiemelkedő Négyesy poétikai szemináriuma, Nagyvárad (ahol 1910-ben a lakosság 23.6%-a volt zsidó); Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*, II., 1124; az Osvát körüli kis góc, a folyóirat-kezdemények. Ld. Széchenyi Ágnes: Konzervativizmus és modernség között. Az immanens kritika kialakulásának egy példája. Schöpflin Aladár és a *Vasárnapi Ujság*. Tanulmány és Schöpflin V. U.-beli kritikáinak bibliográfiája, kézirat, megjelenés alatt az MTA BTK tanulmánykötetében ill. Schöpflin kritikáit tartalmazó kötetben, uo.

⁶⁸ Idézi: *A magyar irodalom története a XX. században*, 106.

⁶⁹ *A magyar irodalom története a XX. században*, 64.

zeneszerző Bartók Béláig és Kodály Zoltánig, kiváló színészekig és festőművészekig – zsidó lányokat vettek feleségül, nem pénzért, hanem a melegebb megértésért, amelyet a zsidó lélek mutatott foglalkozásuk iránt.”⁷⁰ Márai vallomásainak idézetét itt folytathatnánk, de ide tartozik John Lukács (néhol felületes, de intuíciókban gazdag és ekként nagy ívű) *Budapest 1900* című könyvének a vegyes házasságokat is érintő fejezete is.⁷¹

Identitásképek

A háború alatt jelent meg Ágoston Péter nagyváradi jogásztanár könyve, *A zsidók útja*.⁷² Indító mondata szerint a háborúban kiéleződnek a nemzeti, felekezeti és osztályok közötti ellentétek, s ezért „többszörösen égetőbb ma a zsidókérdés, mint volt a világháború előtt”. A szóhasználat – *zsidókérdés* – is megállásra késztet. A „~kérdés” szóösszetétel a 19. századi politikai és történeti irodalomban számos változatban gyökeret vert, többnyire a görög eredetű *probléma* eredeti jelentésében a „megoldandó feladat/feladvány” szinonimájaként.⁷³ A megnevezés figyelemreméltó, mert azt mutatja, hogy a hosszú asszimilációs korszak után a *disszimiláció* lesz a releváns kérdés.

Ágoston Péter analitikus megközelítése nagy vitát váltott ki, annyira, hogy a *Huszedik Század* ankétot szervezett a további vélemények számára. A szerkesztőség várakozáson felülinek értékelte a vitát. Mint írják, nem a probléma végleges tudományos tisztázása vagy megoldása vezette őket, hanem – és meglepő fogalmakat használnak – az „élmények [...], megpendítések” összegyűjtése olyanoktól, akik a problémát „átérzik”. Mindazoknak, akik a feltett kérdéseket „időszerűtlennek” vagy „veszedelmesnek” nevezték, a *nemzetiségi* kérdésben tanúsított magatartással érveltek: éppen az ilyeneknek „egyetlen szavuk sem volt ama nemzetiségi heccelődés ellen, melyet a magyar sajtó egy tekintélyes része a háború alatt folytatott. S ha e sorsdöntő órákban a román, a szerb, az olasz irredentizmus dacára lehetett és szabad volt a legféltelenebb szenvedélyeket felkorbácsolni: nem látjuk be, hogy a nem létező palesztinai irredentizmus miért tenné publicisztikai kötelességünké komoly, objektív, tisztességes vélemények elhallgatását.”⁷⁴ A nemzetiségi (és választójogi) kérdésben kevesebb problémát látók száma is releváns volt. (Bár Szabolcsi Lajos éppen fordítva gondolta, a nemzetiségi kérdések megszűntetését találta volna fontosabbnak.) A döntő többség a zsidókérdést reális okokból táplálkozó problémának látta, vagy annak kapitalista eredete miatt, egy idegen civilizáció parazitizmusát látva benne, részben gettómaradvány jelleget tulajdonítva neki, vagy patológikus lelkiállapotbeli természetet. A fontosságra nézve szóródtak a válaszok a súrlódástól egészen a katasztrófától való félelemig. Megneveztek zsidó jellemvonásokat, hibákat is, olyanokat mint a kegyetlenség, a tradíciónélküliség, a modortalanság, az önmérséklet hiánya, az arrogancia. Az összefoglalás kiemelte Benedek Marcellnek eredeti fejtegetéseit az unter-uns-antiszemitáról és a lármás filoszemitáról. A megoldási javaslatok is széttartó válaszokban jelentek meg, a teljes és végleges asszimilációtól a zsidó állam megteremtéséig. Biró Lajos a régebbi és újabb nemzedékek eltérő lelki összetételét is kiemelte.

*

Mindeddig az asszimilációt vizsgáltam, ugyanakkor van a kérdésnek egy másik vetülete is, a zsidó magyar irodalom önképe, identitása. Magáról a kategóriáról, annak megnevezéséről is megszámlálhatatlan vita volt és van.⁷⁵ Az autonóm személyiségválasztás példaként említtem Szép Ernőnek a *Lila akác: egy fővárosi fiatalember regényében* tett vallomását. A narrátor, egyes szám első

⁷⁰ Idézi: Frank Tibor: *Kettős kivándorlás*, 40.

⁷¹ John Lukács: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Európa, Budapest, 1991. 77–116.

⁷² Ágoston Péter: *A zsidók útja*. A Nagyváradi Társadalomtudományi Társaság kiadása, 1917. Elektronikus elérhetősége: http://www.fsze.hu/mtda/Agoston-Zsidok_utja.pdf

⁷³ *A zsidók története Magyarországon*, I. 21.

⁷⁴ *Huszedik Század*, 1917. II. kötet, 155–159.

⁷⁵ Ld. pl. a Török Petra szerkesztette kötetet: *A határ és a határolt. Töprengések s magyar-zsidó irodalom létformáiról* c. kötetet. Yahalom, Budapest, 1997.

személyben így beszél, amikor 1918-ban (!)⁷⁶ kinéz a Korona Kávéház ablakán a „szép úri hullámrásra”, és észreveszi, hogy ő onnan ki van tiltva: „Én zsidó vagyok? Hogyhogy zsidó vagyok? Mi az? Sárga vagyok én, vagy zöld, vagy kék vagy milyen? Éppen olyan testszín vagyok, mint a magyarok. Kinek az ideája volt, hogy én zsidó legyek? Nekem bizony eszem ágában se volt, hogy zsidó leszek majd, ha megszülettem. Itt várt a világon ez a buta meglepetés, amikor kiszálltam. Nekem itt zsidónak kell lenni. Miért? [...] Egész életemben zsidó legyek! Tessék talán felosztani ezt, mint a katonaságot vagy mint egy közmunkát, mindenki szolgáljon, mondjuk, egy évet, mint zsidó, ha már okvetlenül kell valaki zsidó is legyen, azonkívül, hogy ember.”⁷⁷ A kiközösítés első valóságos és érzet-beli pillanatainak egyike. (Emigrált is Szép Ernő a Tanácsköztársaság bukása után.)

A forradalmak és a zsidóság

Ami a zsidóságnak a politikában való szerepét illeti, egy visszaemlékezést és egy könyvkritikát hozok példaként. Elsőként azt, miként emlékezik Jászi Oszkár Szabó Ervinnek a zsidóság közéleti szerepléséről való véleményéről. (Szabó Ervin kora fiatalságában cserélt vallást, tért ki a zsidóságból és lett a protestáns.) „Különösen a közkeletű szocialisták három típusát gyűlölte – írja Jászi. Azt, aki osztályharcot prédikál, s emellett kapitalista ügyvéd vagy fezőr. Azt, kit nemzetköziséget hirdet, s mellett megvadult sovinizmussal a nemzetiségi elnyomást védelmezi. Azt, ki a lármás szabadgondolkodó szerepét játssza, s mellette hosszúnappor böjtöl és templomba jár.”⁷⁸ És még hozzáteszi Jászi, hogy a három típus mindegyikét megtalálta Szabó Ervin a progresszív mozgalom zsidó képviselőiben, élesen kritizálta is azokat. Hasonló a hangfekvése Kóbor Tamás könyvének, *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt* című munkának. Kóbor a zsidóság asszimilációjának több regényében is (*Budapest* [1901, 1918², 1919³], *Ki a gettóból* [1911], *Hamupipőke önagysága* [1911]) krónikása volt. Schöpflin Aladár ismertetője jól jelzi Kóbor attitűdjét: „... azt a hitét vallja erős nyomatékka, hogy az új korszakot, amely most következni fog, az fogja jellemezni, hogy az erőszak mindenféle formájában megbukott. Kóbor Tamás igen világos és hűvös elme, az ember olvasás közben sokszor csodálja azt a hidegvért, amellyel a bolsevizmust bíráltni tudja, indulat és szenvedély nélkül, de egyúttal gyönyörködik is kritikájának súlyosságában, megfigyelésének hitelességében és dialektikájának élességében.”⁷⁹

A forradalmak felső vezetésében, a Nemzeti Tanácsban (8/20=40%) és a Tanácsköztársaság irányítói között (>60%) valóban felülreprezentált volt a zsidóság, bár korántsem olyan mértékben, mint a közhiedelem tartja. Valóban volt vörösteror, az áldozatok számát Váry Albert főügyész összesítette, ő képviselte a vádat is a fontosabb kommunista vezetők elleni perekben.⁸⁰ A gyilkosságok körülményeire is kitérő, a gyilkosokat is megnevező könyvvel egy évben jelent meg – Bécsben, emigrációban – Biró Lajos történelmi regénye *A bazini zsidók*. A vallástalan, az 1918/19-es eseményekben részt vevő, az egykorúan lezajlott pogromokról tudó, az asszimiláció sikertelenségével és még inkább az asszimilált zsidóság morális kérdésével szembe néző Biró határozott álláspontot foglal el regényében. Ebben az esetben igaz a tétel: a történelmi regény valójában szerzője saját koráról szól. Az összeomló, iránytűjét vesztett történelmi Magyarország fehérterrorja azt jelzi, a zsidóság megkülönböztetése – kikiáltása bűnbakká – tömegtámogatást élvezett, s ekként az erkölcsileg tisztességes álláspont vállalni az elszakítottak vélt gyökereket. A tömegpszichózist fokozta Tormay Cécile nagy karriert befutó antiszemita *Bujdosó* könyve, vagy az olyan kevésbé ismert, későbbi, már a zsidótörvények előszelében kiadott visszaemlékezés, mint Révay Mór János özvegyének közel 500 oldalas szenvedéstörténete, a két forradalom eseményeit összemosó, *1918. november 1. – 1919. augusztus 1.* című visszaemlékezése,⁸¹ vagy a történész Mályusz Elemérnek cikksorozata, *A vörös*

⁷⁶ Az 1918-as forradalom elején tömeges, földrajzilag nem lokalizált zsidóüldözések kezdődtek. Ezt pl. az *Egyenlőség* tárta fel „Ha vádolnak: védekezz!” című sorozatában, 1936-ban, érveket adva olvasóinak, ha azzal a váddal találkozunk, hogy a Károlyi forradalom „a zsidóság uralmát erősítette meg”. Idézi: Komoróczy Géza:

⁷⁷ Szép Ernő: Lila ákác. Budapest, Athenaeum 57–59.

⁷⁸ Idézi: Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon*, 1919–1943. Babel, Budapest, 2002. 35.

⁷⁹ Schöpflin Aladár: Kóbor Tamás: *A bolsevizmusról a bolsevizmus alatt*. *Vasárnapi Ujság*, 1919. 28. sz. október 19. 328.

⁸⁰ Váry Albert dr.: *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. 1922. Reprint: HOGYF, Szeged, 1993.

⁸¹ Kiadja: Magyar Nemzeti Szövetség, 1936.

emigráció.⁸² Van példa önátértékelése, gondolok itt pl. a Vasárnapi Kör egyik alapító tagjának, Ritoók Emmának neokonzervatív, őt meglepő módon Tormay Cécile közelébe juttató fordulatra, *A szellem kalandorai* című kulcsregényére.⁸³

Mindezek a (kurzus)könyvek már a következő korszak ideológiai megalapozását szolgálták, ahogyan Szekfű Gyula nagyhatású munkája, a dualizmus korát mérlegre tevő *Három nemzedék* is. Ezeket már egy új korszaktanulmány érintheti.

***

Trianon drámája megint új jelleget kölcsönöz a különböző együttéléseknek. Önálló probléma-együttes a Horthy korszak, a bűnbakkeresés és az ezzel is összefüggő első európai, legújabb kori *numerus clausus*-szal, a kiegyezés megítélése körüli vitákkal, végezvén a korszakot a zsidótörvényekkel és a holokauszt tragédiájával.⁸⁴ A koalíciós korszakot Bibó nevezetes tanulmánya fémjelzi, melyet már a szovjetizálás árnyékában nem volt megfelelő idő megvitatni, s főként osztársadalmi méreteiben megérteni.⁸⁵ Az asszimiláció illetve az irodalmi (és most ismét nyíltan politikai) antiszemitizmus a rendszerváltáskor került ismét előtérbe.⁸⁶ Dolgozatomban (és a később készített dolgozatokban) ekként megyek végig a korszakokon.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. [Átdolgozott, új kiadás]. Kossuth, Budapest, 1996.
- Béri-Lichtner János: *Együttélés. A zsidóság szerepe Magyarország legújabbkori történetében, 1790–1918*. Argumentum, Budapest, 1995.
- Bibó István: A zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Válasz*, 1948/11.
- Biró Lajos: A sajtó. Korunk mozgatói I. Modern Könyvtár. Bp.: Politzer Zsigmond és fia, 1911.
- Brenner, Koloman – Erb, Maria – Manherz, Karl: *Ungarndeutscher Sprachatlas*. ELTE Germanistisches Institut, Budapest, 2008.
- Déri Balázs (szerk.): *Conversio*. Agion-könyvek 1. ELTE BTK Vallástudományi Központ, Budapest, 2013.
- Dávidházi Péter: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Argumentum, Budapest, 1998.

⁸² Megjelent a *Napkelet* IX. évfolyamában, az 1931-es év tizenkét számában. Könyv alakban magyarul akkor nem adták ki, de a folyóirat-kiadvánnyal egyidejűleg – nyilván mint a hivatalos kulturális külpropaganda része – megjelent angolul (*The Fugitive Bolsheviks*) és németül (*Sturm auf Ungarn. Volkskommissare und Genossen im Auslande*).

⁸³ Lengyel András: A Vasárnapi Kör „renegátja”: a gondolkodó Ritoók Emmáról. In: uő.: *Utak és csapdák*. Tekintet, Budapest, 1994. 7–75.

⁸⁴ Itt kell majd vizsgálni Németh László szellemi önéletrajzát, az *Ember és szerepet*, az ennek nyomán is megindult népi-urbánus vitát, a *Válasz* és a *Szép Szó* szembenállását, a népi írók találkozását Gömbös Gyulával, a népiek és a rendszer érintkezésének jellegét és okait, Farkas Gyula könyvét az asszimiláció koráról és ennek vitáját, az erre született Németh László könyvet, a *Kisebbségbent*, a zsidótörvényeket és az ezekre következő reakciókat.

⁸⁵ Ide tartoznak a traumát közvetlenül a túlélés élményekor megörökítő, az asszimiláció sikertelenségére utaló szépirodalmi művek is, mint például Szép Ernő *Emberszag* című könyve, a pincenaplók sora.

⁸⁶ Azt a folyamatot kell itt majd bemutatnom, ahogyan a Kádár-korszak népi (a rendszerrel így-úgy szembenálló, de mégis a legális fórumokat, pl. *Tiszatáj*, *Új Forrás* stb. használó) és urbánus ellenzéke (a demokratikus, a szamizdattal a kívülállást is vállaló) a monori találkozó (1985) után a Társadalmi Szerződés (1986) ürügyén kettévált, két önálló formációt alakított (Lakitelek, MDF ill. Szabad Kezdeményezések Hálózata, SzDSz), egymás riválisa lett és végül ide tartozik Csoóri Sándornak elhíresült esszéje a Hitelben 1990-ben.

- Fejtő Ferenc: *Magyarság, zsidóság*. História Könyvtár – Monográfiák. História – MTA TTI, Budaepst, 2000.
- Frank Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York*. Gondolat, Budapest, 2012.
- Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Pusztai Viktória – Strbik Andrea: *A zsidó Budapest. Emlékek, szertartások, történelem*. I-II. Városháza – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1995.
- Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. New Perspectives on the Past. Blackwell, Oxford, [1983], 1997.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526–1945*. Bp. Századvég, 1992.
- Hanák Péter (szerk.): *Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Gondolat, Budapest, 1984.
- Heiszler Vilmos: Soknyelvű ország. Németek és szlovákok a reformkori Pest-Budán.
http://bparchiv.hu/id-73-heiszler_vilmos_soknyelvu_oroszag.html
- Hét évtized a hazai zsidóság életében I-II*. Szerk.: Lendvai Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál. MTA Filozófiai Intézet, Budapest, 1990.
- Hilberg, Raul: *The Destruction of European Jews*. New York – London, 1985. Holmes and Meier,
- Illyés Gyula: *Naplójegyzetek. Nyugat*, 1938. május 333–334.
- Jalovszky Katalin – Tomsics Emőke – Toronyi Zsuzsa: *A magyarországi zsidóság képes története*. Vince Kiadó, Budapest, 2014.
- Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945*. Replika, Budapest, 1997.
- Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest, 1997.
- Katus László: *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711–1914*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012.
- Katzburg, Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Bábel, Budapest, 2002.
- Katzburg, Nathaniel: *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Szerk. Komoróczy Géza. MTA Judaisztikai Kutatócsoport–Osiris, Budapest, 1999.
- Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában. I-VI. kötet*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952-1985.
- Komlós Aladár: *Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a holokausztig I-II*. Múlt és Jövő, Budapest, 1997.
- Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon I-II*. Kalligram, Pozsony, 2012.
- Komoróczy Géza: „Nekem itt zsidónak kell lenni”. *Források és dokumentumok (956–2012)*. Szöveggyűjtemény A zsidók története Magyarországon I-II. kötetéhez. Kalligram, Pozsony, 2013.
- Kovács Éva: Az asszimiláció ambivalenciái. *Korall*, 2002. 200–207.
- Körner András: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete 1867–1940*. Corvina, Budapest, 2013.
- Marton Ernő: *A magyar zsidóság családfája. Vázlat a magyarországi zsidók településtörténetéhez*. Fraternitas, Kolozsvár, 1941.
- McCagg Jr., William O.: *A History of Habsburg Jews 1670–1918*. Indiana University Press, Bloomington, 1989
- Nyíri Kristóf: *A Monarchia szellemi életéről*. Gondolat, Budapest, 1980.
- Patai, Raphael: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*. Wayne University Press, Detroit, 1996.
- Pukánszky Béla: *Német polgárság magyar földön*. Franklin, Budapest, 1940. Új kiadása: Kisebbségkutatás könyvek. Niederhauser Emil előszavával. Lucidus Kiadó, Budapest, 2000.
- Schöpfung Aladár: *A magyar irodalom története a XX. században*. Grill Károly, Budapest, 1937.
- Szarka László: *A szlovákok története*. [V. fejezet: A szlovák nemzeti fejlődés problémái 1861–1918 között.] Népek hazája. Bereményi, Budapest, 1993.
- Török Petra (szerk.): *A határ és a határolt. Töprengések a magyar-zsidóirodalom létformáiról*. Yahalom, Budapest, 1997.
- Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Fejlődéstanulmányok*. Vál.: Simon Róbert, Dalos György és Tar Zoltán. [Szöveggyűjtemény] ELTE ÁJTK, Budapest, 1985.

